

Stenmuren i landskapet

Bevarandet av ett kulturarv

Anneli Bylander

Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
SLU Alnarp
Examensarbete inom Landskapsarkitekturprogrammet 15hp
2008:25

Titel: Stenmuren i landskapet -Bevarandet av ett kulturarv
Författare: Anneli Bylander
Handledare: Anna Jakobsson
Examinator: Anna Peterson
Fakulteten för landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
SLU Alnarp
Examensarbete inom Landskapsarkitektprogrammet 15hp
Huvudämne: Landskapsplanering
2008:25

Förord

Med denna uppsats vill jag belysa vikten av att skydda och värna om landskapselementen som en betydelsefull del av det kulturarv vi förvaltar.

Jag vill tacka alla hjälpsamma personer som jag haft kontakt med under arbetets gång och som alla ställt upp och svarat på mina frågor. Jag vill också passa på att tacka min handledare Anna Jakobsson och min syster Cecilia Bylander för allt stöd och engagemang. Samtidigt vill jag även rikta ett speciellt tack till Helena Karlberg från Länsstyrelsen i Skåne län som lät mig följa med en dag i hennes arbete som kontrollant av miljöstödet *Natur- och kulturmiljöer i odlingslandskapet*. Det gjorde att jag fick en bättre förståelse för miljöstöden och deras funktion i stenmurens bevarande-process, vilket har berikat mitt uppsatsarbete.

Alnarp, april 2008

Sammanfattning

Landskapet med dess tillhörande historiska spår och lämningar är en viktig del av vårt kulturarv som människan anser är viktigt att bevara. Stenmurarna är ett exempel på historiska lämningar som hjälper till att bygga upp detta kulturarv. Det är ett landskapselement som idag vanligen förknippas med det gamla odlingslandskapet, där de främst fungerade som gränsmarkeringar och hägn. Idag är stenmuren ett värdefullt inslag i landskapet med ekologiska, kulturhistoriska och estetiska värden. Sedan stenmurarna uppkom som inslag i landskapet har mycket förändrats inom jordbruket. En pågående rationalisering och mekanisering har tillsammans med urbaniseringen gjort att vi idag har fått ett storskaligt brukande. Större resurser har gjort att man trots mindre arbetskraft kan bruka jorden mer effektivt. Landskapselement som stenmuren har under denna process dessvärre fått stå åt sidan för den effektiviserade jordbruksproduktionen. Bevarandet av kulturlandskapet med de historiska landskapselementen och miljöerna är idag i mångt och mycket beroende av en fortsatt hävd och skötsel enligt äldre brukningsmetoder.

Den landskapsbild vi har idag med omväxlande fält, ängar och träd har alltså skapats under en lång tid och som ett resultat av en hävd. Landskapet är inte statiskt utan under ständig förändring och för att vi ska kunna behålla den mångfacetterade landskapsbild vi har idag måste vi ta aktiva steg för att hitta sätt att bibehålla denna. Bevarandearbetet utgår idag mer och mer från ett helhetsperspektiv där man tar alla landskapets betydelser för en god livsmiljö, biologisk mångfald och näringslivsutveckling i beaktande. Upplevelsen av helheten är dock beroende av dess olika delar, som en del av helheten är det därav lika viktigt att se till enskilda elements bevarande. Kulturmiljöns bevarandefrågor drivs genom ett samarbete mellan olika myndigheter, organisationer, företag och enskilda. Till hjälp finns ett antal lagar som på olika sätt ska skydda kulturmiljön. Stenmuren skyddas främst genom Biotopskyddet som är en del av Miljöbalken, men den inkluderar inte vårdandet utan bara skyddet. Då bevarandet av stenmuren kräver hävd och vård arbetar man idag med miljöersättningar som syftar till att uppmuntra markbrukarna att vårda. Miljöersättningarna ses dock inte som någon framtidslösning för ett hållbart storskaligt bevarande.

Nyckelord:

Kulturarv, Stenmur, Bevarande,
Kulturlandskap, Miljöersättning, Miljöbalken

Abstract

The landscape with its associated historical tracks and remains are an important part of our cultural heritage that we consider important to conserve. The stone walls are an example of historical remains that helps to build up this cultural heritage. It is a landscape element that today usually is being associated with the old cultivated landscape, where they mainly functioned as boundary markings and fences. Today, the stone wall is a valuable element in the landscape with ecological, culture-historical and aesthetic values. Since the stone walls arose as elements in the landscape a lot has been changed within the agriculture. An ongoing rationalization along with the urbanization has done the cultivation of the landscape wider and less varied. Bigger resources have done that one despite smaller labor can farm the land more effectively. Landscape elements like the stone wall have during this process unfortunately been put aside for a more effective agricultural production. The conserving of the heritage landscape with the historical landscape elements and the environments is today in many respects depending on an ongoing tradition and management according to old cultivation methods.

The landscape we have today with varying fields, meadows and trees has been created during a long historical development and as a result of an earlier cultivation. The landscape constantly changing and in order to retain its variation we must take active steps to find ways of maintaining it. The work of conserving the cultural landscape is today based on one whole perspective, but the experience of the whole is depending on its different parts. As a part of this it is therefore equally important to ensure the preservation of each individual element. The matters of conserving cultural environments are being handled within different organizations and authorities. There are a number of laws that in various ways will protect the cultural environment. The stone wall is protected mainly through the biotope protection as a part of the Swedish environmental code. The laws however do not include the care, only the protection. The preservation of the stone wall requires maintenance and care. To achieve the maintenance and care that the stone walls need there is a possibility to get compensation which aims to encourage. The compensations are however not seen as a future solution for a sustainable conservation.

Innehållsförteckning

1. Inledning	8	2.5. Organisation kring bevarandet av stensemurens landskap	17
1.1. Bakgrund	8	- Europeiska landskapskonventionen	17
1.2. Mål och Syfte	8	- Naturvårdsverket	17
1.3. Tillvägagångssätt och avgränsning	9	- Jordbruksverket	19
1.4. Begreppsdefinitioner	9	- Skogsstyrelsen	19
2. Stenmuren i landskapet		- Riksantikvarieämbetet	19
-Bevarande av ett kulturarv	10	- Länsstyrelsen	20
2.1. Landskapet som kulturarv	10	- Kommun	20
2.2. Stenmuren som symbol för ett kulturlandskap	10	2.6. Stenmurens bevarandeprocess	21
- Enkelmuren	11	- Kulturmiljöersättning	21
- Dubbelmuren	11	- Kontroll av miljöersättningen ”Natur och kulturmiljöer i odlingslandskapet”	23
- Skalmuren	11	3. Avslutande diskussion	26
2.3. Stenmurens landskap	12	4. Bildförteckning	27
- Ett kulturpåverkat landskap	12	5. Källförteckning	27
- Organisering av jordbrukssamhället	12		
- Skiftesreformerna förändrade landskapet	13		
- Landskapets fortsatta utveckling	13		
2.4. Stenmurens bevarandevärde	15		
- Kulturhistoriska värden	15		
- Ekologiska värden	15		
- Estetiska värden	16		
- Rekreativvärden	16		

1. Inledning

1.1. Bakgrund

Människan har genom historien på många sätt varit beroende av att kunna bruka naturen och ta till vara på dess resurser. Som ett resultat av framförallt jord- och skogsbruket har vi idag fått ett mångfacetterat kulturlandskap med ett högt rekreativsvärde. I takt med att allt fler människor lämnar landsbygden och bosätter sig i städerna minskar också hävden av detta landskap vilket får till följd att många av dessa miljöer går förlorade. Landskapsbilden håller på att förändras från ett varierat till ett mer ensidigt landskap där jord- och skogsbruket blivit mer koncentrerat till färre men större ytor, vilket är ett resultat av att det idag finns resurser att bruka marken mer effektivt. Stenmuren är ett av de landskapselement som på grund av den minskade hävden och den ökade mekaniseringen håller på att försvinna. Stenmurarna bär förutom kulturhistoriska och ekologiska värden även på ett stort värde av att bidra till en varierad landskapsbild. De är lämningar som behåller en mänsklig skala i det nuförtiden mer och mer storskaliga jordbrukslandskapet. Utan kännedom om dessa spårs värde för vår kulturhistoria och för upplevelsen av ett mångfacetterat landskap kan viktiga värden gå förlorade.

När man pratar om bevarandet av ett kulturarv är det framförallt de mest uppmärksammade kulturmiljöerna man tänker på, det kan vara platser eller element som till exempel den kända stensättningen Ales stenar. Dessa är givetvis viktiga inslag i vårt landskap, inte minst för turismen. Det jag vill fokusera på i denna uppsats handlar dock om hur man kan bevara det kulturarv som ofta kanske tas för givet. Det handlar om det kulturlandskap som är en del av den privatägda jordbruksmarken och som delvis består av stenmurar, vilka finns kvar och vittnar om äldre tiders odlarmödor och tillvägagångssätt att bruka marken. Stenmuren som gärdesgård är ett element som av många starkt förknippas med kulturlandskapet. Den har genom historien haft många olika funktioner, framför allt i det äldre odlingslandskapet där den bland annat fungerade som markering för ägo gränser och som hägnader.

Finns det något som skyddar och bevarar dessa historiska avtryck som av många uppfattas som uppskattade inslag i vårt landskap?

Flera myndigheter jobbar i Sverige med att bevara vår kulturmiljö på lokal, regional och nationell nivå. Här har bland annat Riksantikvarieämbetet, RAÄ en framträdande roll. RAÄ har under våren 2008 framlagt riktlinjer för hur Sverige ska förhålla sig till Europeiska landskapskonventionen som tar upp landskapets värden på Europeisk nivå. Det finns alltså en medvetenhet idag om värdet av att bevara både natur- och kulturmiljöer, men hur väl är dessa lagar och förordningar anpassade för bevarandet av ett landskapselement som stenmuren? Kan man genom att studera stenmuren som är en liten del av ett större landskap, få en bättre förståelse för hur man kan arbeta med bevarandet av landskapet som kulturarv även i ett större sammanhang?

1.2. Mål och Syfte

Syftet med denna uppsats är att få en vidare förståelse för stenmuren och landskapet som kulturarv. Jag vill även få en bättre bild av hur myndigheter jobbar för att skydda och bevara kulturlandskapet både i sina delar och som helhet. Mitt mål består därav att ta reda på vad det finns för lagar och förhållningssätt till frågan om kulturmiljöns bevarande, samt att med stenmuren som utgångspunkt studera hur bevarandet fungerar i teorin och i verkligheten.

1.3. Tillvägagångssätt och Avgränsning

Med hjälp av litteratur, elektroniska källor och telefonintervjuer har jag försökt förstå landskapet som kulturarv, stenmurens betydelse i landskapet och olika myndigheters bevarandearbete vad gäller stenmuren.

Den litteratur jag valt att basera min uppsats på har varit böcker, rapporter och broschyrer som jag sökt upp via SLU Alnarps bibliotek, men även fått rekommenderade eller tillhandahållna av handledare och övriga personer jag kommit i kontakt med under arbetets gång. De källor som haft störst betydelse har varit *Kulturmiljö- Historien i landskapet* med Nils Blomkvist som redaktör, *Sten på sten* av Tomas Persson och Riksantikvarieämbetets utförliga hemsida med översiktlig information om kulturmiljövård och lagstiftning. Som ett ovärderligt komplement till detta har jag haft kontakt med olika personer inom berörda myndigheter, däribland Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen i Skåne län. Telefonintervjuerna behandlade främst frågor kring olika lagar och stenmurens bevarandeprocess. Sara Aurelius på Lantbruksavdelningen, Länsstyrelsen i Skåne län var till stor hjälp, då hon bidrog med material och hjälpte mig med att komma i kontakt med Helena Karlberg. Jag kom senare att följa med en dag i Karlbergs arbete som kontrollant av miljöersättningar vid Länsstyrelsen i Skåne län, närmare bestämt på en kontroll av miljöersättningen *Natur- och kulturmiljöer i odlingslandskapet*. Genom att delta och observera hade jag lättare att ta till mig och befästa det jag tidigare läst inom ämnet.

I uppsatsen har jag valt att beskriva stenmuren och följa processen av dess bevarande. För att kunna göra detta har jag valt att i första hand fokusera på de lagar och förordningar som har störst betydelse för bevarandet av kulturmiljöer. Därefter har jag undersökt hur dessa förhåller sig till bevarandet av stenmuren. Jag har valt stenmuren då det är ett landskapselement som av många förknippas med kulturlandskapet och också fungerar som referens därtill.

1.4. Begreppsdefinitioner

I mina litteraturstudier har jag återkommande stött på uttryck som kulturmiljö, kulturarv och kulturlandskap. Detta är uttryck som bär en huvudsaklig betydelse för ämnet och för denna uppsats.

Kulturmiljö är områden där det finns ett historiskt och geografiskt samband betingat av mänsklig påverkan och prägling som bidragit till att utforma platsen eller på annat sätt ge den en mening. Det kan vara alltifrån en enskild plats eller byggnad till hela landskap. Kulturmiljön är en viktig del av kulturarvet. (Regeringen 2, elekt.)

Kulturarv är ett vidare begrepp än kulturmiljö som innefattar såväl materiella som immateriella uttryck. Det innefattar inte bara föremål, byggnader och fornlämningar utan också traditioner, idéer, och värden som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. (Regeringen 2, elekt.)

Kulturlandskap är det landskap på vilket människa (i form av bebyggelse, jordbruk o. d.) satt sin prägel (SAOB, elekt.). I denna uppsats syftar begreppet kulturlandskap till den del av kulturlandskapet i vilket stenmuren uppkommit, dvs. jordbrukslandskapet.

Stenmur är en uppbyggnad av sammanpassade, på varandra lagda stenar, som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen. (*Biotopskydd- Allmänna råd 95:4 1995, s.57*)

Stengärdesgård är en stenmur som genom sin hägnadsfunktion fått benämningen gärdesgård. I uppsatsen använder jag begreppet stenmur avseende stengärdesgården som fysiskt element i landskapet.

2. Stenmuren i landskapet -Bevarandet av ett kulturarv

2.1. Landskapet som kulturarv

Ett kulturarv kan vara allt som människan anser vara värt att bevara, det kan vara såväl material som kultur och natur. Vad som utgör ett kulturarv beror på vilket värde man tillmäter det. Detta grundar sig i att allt bevarande drivs av mänskliga värderingar, man sparar det som känns betydelsefullt. Landskapet är en viktig del av vårt kulturarv, ett varierat landskap kan ha både ett estetiskt, rekreativt och biologiskt värde, men även skänka identitet åt en plats. Landskapet berättar om vårt arv och vårt samhälles historia. (Howard 2003, s.1,65,147)

I Boverkets rapport *Hållbara städer och tätorter* kan man läsa att vår ”Kulturmiljö är viktig för vår nationella, regionala och lokala identitet.”. Detta refererar dock till kulturmiljön i våra städer och tätorter. Den tydliga regionala och lokala identiteten kan bidra till att människor känner sig delaktiga i en gemenskap och historia. (2004, s.79) Följaktligen skulle detta lika väl kunna appliceras på landskapet utanför städerna, då det är den delen av landskapet som ofta innehåller den största delen av vår kulturhistoria. Det är även det landskapet som genom jordbrukskulturen från början hjälpt oss att utveckla det samhälle vi har i Sverige idag.

Det mångfacetterade landskap vi lever i idag är alltså ett resultat av en lång historia, där natur- och kulturarv byggts upp genom generationer, både genom naturliga processer och genom mänsklig påverkan. All den natur vi har idag har blivit mer eller mindre påverkad av människans aktiviteter, vilket även gör vår natur till en del av vår kulturmiljö. Kulturmiljön är det mest kompletta arkiv vi har innehållande mer eller mindre tydliga spår av hela vår historia (Blomkvist 1990, s.25). Kulturarvet berättar dock inte bara om det förgångna utan också om samtiden och framtiden. Det är därför viktigt att fråga sig vem kulturarvet tillhör, för vem eller vilka det bevaras och på vilkas bekostnad. (Howard 2003, s.19-23)

2.2. Stenmuren som symbol för ett kulturlandskap

Stenmuren eller stengärdesgården är ett av de landskapselement som vi idag vanligen förknippar med det gamla odlingslandskapet. Kanske beror detta på att det är ett relativt vanligt inslag i det kulturlandskap som ofta är och har varit en del av vårt vardagslandskap. Med vardagslandskap menas områden som för allmänheten saknar utmärkande värden men utgör en viktig del av den enskilda människans närmiljö. (Sarlov Herlin, muntl.)

Stenmurarna uppkom genom den jordbrukskultur som format en betydande del av det landskap som omger oss idag. De har genom historien haft en mängd olika funktioner men uppfördes från början främst som hägn och gränsmarkeringar mellan byar, ägor och markslag. (Magnusson 2003, s.17-20)

Bild 1. Stenmur i landskapet.

Stenmuren som gärdesgård är en kallmurad konstruktion, vilket innebär att de är uppbyggda utan något bindemedel som håller ihop stenarna. De uppfördes i olika former och sätt, beroende på de lokala traditionerna. Generellt kan man säga att det finns två huvudtyper av stenmurar; enkelmur och dubbelmur. (Persson 2000 s.7-8, 16-17)

Enkelmuren byggdes ofta som gränsmarkering och var till skillnad från dubbelmuren relativt lättbyggd, men krävde däremot årlig tillsyn och reparation då den lätt rasade. Enkelmuren var nämligen uppbyggd av endast en enkel rad stenar som lades i förband, ovanpå en dubbel rad av bottenstenar (se bild 2). Anledningen till att man byggde dem i sådan ostabil konstruktion var att de skulle rasa och skrämma boskapen om de kom för nära, vilket skulle få till följd att de lärde sig att hålla sig borta. (Persson 2000 s.16-17)

Dubbelmuren var en något stabilare murtyp som byggdes upp av två stenar i bredd. För att få en bra stabilitet byggdes sidorna något inåtlutande och på stora bottenstenar som grävdes ner till ett tjälffritt djup (se bild 3). Dessa bottenstenar kallas för sula och var ett slags fundament som lades efter att matjorden grävts bort. Sulan utfördes i olika former, men skulle alltid vara bredare än muren. Dess funktion var att stabilisera och hindra att muren rasade genom tjälskjutning. (Magnusson 2003, s.6)

Skalmuren förekom som en variant på dubbelmuren och uppfördes med ett yttre skal av större stenar som man fyllde ut mellanrummet mellan med mindre skrotstenar (se bild 4). Detta var en ganska vanlig murtyp som ofta byggdes av röjningssten från åkrarna. I stenrika områden kunde det därför bli både höga och breda murar. (Magnusson 2003, s.6)

Förutom dessa två standardmodeller av murar har det även funnits ett antal olika varianter. Till dessa hör bland annat halvmuren, som är en till hälften uppbyggd dubbelmur som kombinerats med ett trähägn. De olika murtyperna och dess varianter varierar i både bredd och höjd. (Persson 2000, s16-17)

Genom att studera vilken typ av mur som finns och hur den går i landskapet kan man gissa sig till i vilket syfte den uppförts. På så sätt är det möjligt att i vissa fall utläsa hur de tidigare ägo gränserna låg och hur markanvändningen sett ut. Innan skiftena (se Stenmurens landskap sid.11) byggdes stenmurar främst mellan inägor och utmarker för att skilja markanvändningen åt medan man efter skiftena byggde murar för att i större utsträckning definiera de nya ägo gränserna. (Magnusson 2003, s.12-17) De jordbruksmiljöer där stenmuren en gång byggdes motsvaras antagligen inte längre alltid av samma miljö, förändringar i markutnyttjandet kan vara anledningen till att man idag kan hitta dem i såväl åker, betesmarker som skogsmark.

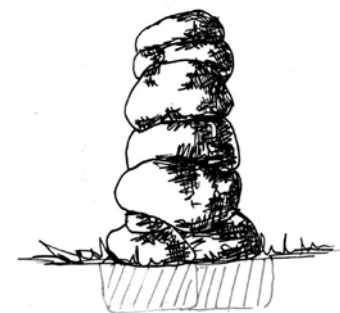

Bild 2. Skiss av enkelmur.

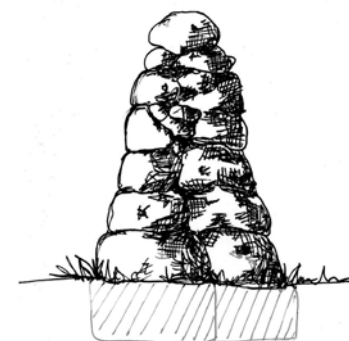

Bild 3. Skiss av dubbelmur.

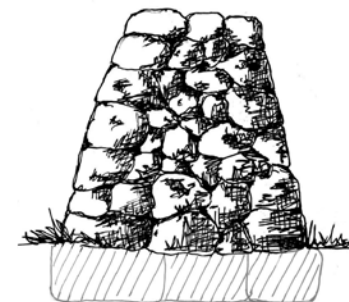

Bild 4. Skiss av skalmur.

2.3. Stenmurens landskap

Ett kulturpåverkat landskap

Ständiga förändringar har skett i landskapet till följd av naturens och människans påverkan. Det var i början av bronsåldern som människan nämnvärt började förändra naturen genom odling. Under sten- och tidig bronsålder var klimatet gynnsamt, vilket gjorde att stora ädellövskogar bredde ut sig i landskapet. (Larsson & Öborn 1995, s.9) Samtidigt började utnyttjandet av jord- och skogsbruket, även om jakt och fiske fortfarande var det vanligaste levebrödet. De första åkrarna bildades genom nerbränning av växtlighet, så kallat svedjebruk. Lämningar av gravplatser och odlingsrösen från denna tid är spår som lever kvar och påverkar bilden av dagens kulturlandskap. (Hyenstrand & Sporrang 1990, s.43)

När medeltemperaturen började sjunka i början av järnåldern blev permanentisolerade bosättningar med möjligheten att hålla djuren inomhus under vinterhalvåret en nödvändighet. Det krävde därför att människan brukade jorden i större utsträckning än tidigare för att även under de kalla årstiderna kunna hålla med foder åt djuren. (Larsson & Öborn, 1995, s.9) Den ökade boskapshållningen gjorde att ett öppnare landskap med mer betesmarker växte fram. I och med installningen av boskap, infann sig också möjligheten att samla gödsel till åkrarna. Detta gav förutsättningar för ett permanent boende och återkommande

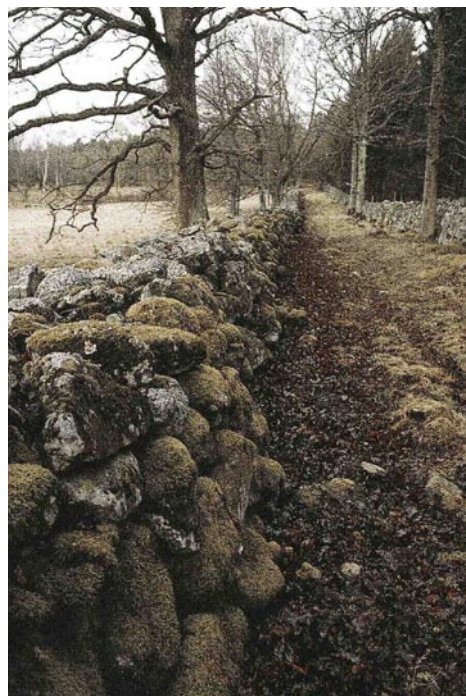

Bild 5. Fägata.

brukande av samma mark, vilket i sin tur gjorde att det fanns möjlighet att försörja sig på åkerbruket. När människan börjat bruka marken och hålla boskap för sin försörjning växte också behovet av att kunna skilja inägora med de odlade åkrarna från utmarken där djuren betade, (Hyenstrand & Sporrang 1990, s.43) man ville skona den odlade marken från djuren. Det var främst i gränsen mellan inägor och utmark och i anslutning till fägator som hägnaderna byggdes upp. En fägata var en drivningsväg som användes för att leda boskapen mellan gård och betesmark. (Emanuelsson m.fl. 2002, s.68) Hägnaderna byggdes normalt av det material som det fanns god tillgång på i regionen. (Gustafsson 2002, s.10)

Organisering av jordbrukssamhället

Jordbrukssamhället blev med tiden allt mer organiserat. Bättre redskap i järn hade börjat tillverkas för att lättare bruka jorden, samtidigt som handeln med redskap och produkter från jordbruket satte fart. (Hyenstrand & Sporrang 1990, s.43) En stor folkökning och ett betydande materiellt- och ekonomiskt uppsving, tillsammans med den ökande handeln gjorde att större byar och handelsplatser började växa fram. (Emanuelsson mfl. 2002, s.44) Den bebyggelsebild som bredde ut sig grundade sig i att man hade ett sammanhållet brukningscentrum med bostäder och tillhörande inägor som bestod av åkrar och ängar. Dessa marker ägdes individuellt medan de icke odlade utmarkerna ägdes gemensamt. (Hyenstrand & Sporrang 1990, s.44) Utmarkerna bestod oftast av skog och betesmarker. Hägnadssystem från denna tid kan än idag skvallra om uppdelningen mellan inägor och utmarker. Fram till mitten av 1700-talet hade man till största del använt sig av hägnader av trä. Sedan började dock myndigheterna propagera för att bönderna skulle börja bygga gärdesgårdar av sten, då man ansåg att uttagandet av hägnadsvirket var ett hot mot skogen och att skogen borde skyddas till efterkommanden och rikets nytta. (Persson 2002, s.13)

Skiftesreformerna förändrade landskapet

På 1700-1800-talet började de förändringar ske som också har gett störst avtryck i dagens landskap. Markanvändningen blev nu allt mer individualiserad och produktinriktad. Dessa förändringar skedde till stor del i samband med skiftesreformerna som starkt påverkade kulturlandskapet och till viss del även bebyggelsen. Skiftena skedde stegvis under en längre period mellan ungefär 1780- och 1830-tal, under denna tid var det tre olika reformer som påskyndade processen. Dessa reformer var; Storskiftet, Enskiftet och Lagaskiftet. Skiftesreformerna handlade om att uppnå ett effektivare och mer oberoende produktionsjordbruk genom att slå ihop ett flertal små utspridda jordtegar till en större enhet per gård. Detta medförde att många byar splittrades och gårdarna flyttade ut och lades i anslutning till den egna marken. (Emanuelsson mfl. 2002, s.133-137)

Det var i samband med skiftesreformerna som stenmursbyggandet verkligen satte fart. Brytning av ny mark gjorde att det fanns stor tillgång till sten att hägna in sina nya ägor med (se bild 6). Förutom den praktiska nyttan av att kunna skilja på brukningsenheter och markslag, blev det även en hederssak för den enskilda bonden att hägna in sina nya marker. De vällagda stenmurarna som löpte genom odlingslandskapet blev en symbol för den nya tiden, (Persson 2000, s.14-15) men i en del områden även för makt och status. Ju finare och större murar man kunde bygga ju bättre ställt ansågs man ha det. (Magnusson 2003, s.17-19) Att byggandet av stenmurar fick ett sådant uppsving berodde främst på den intensiva stenröjningen av ny mark, vilket därmed gjorde att man hade tillgång till mycket byggnadsmaterial. Det berodde även på den ökande befolkningen i landet, som gjorde att det fanns billig och bra arbetskraft till det annars mycket tidskrävande och tunga arbetet som byggandet av stenmurar innebar. (Persson 2000, s.12-14)

Bild 6. Stenbrytning.

Landskapets fortsatta utveckling

Skiftena blev också början till de fortsatta förändringar som skedde i landskapet. Nyodlingen tog fart och äng- och betesmarker omvandlades till åkermark. Den varierade utmarken försvann mer och mer och mekaniseringen i jordbruket började ta över. Med hjälp av maskiner och redskap kunde större och större markarealer brukas med mindre arbetsinsats. (Emanuelsson mfl. 2002, s.133-137) Rationaliseringen medförde att det blev ett överskott på arbetskraft och många sökte sig därför till de växande industrierna och handeln i tätorterna. Det var också i samband med rationaliseringen som man började ta upp bevarandefrågorna kring naturen och landskapet, vilket så småningom resulterade i att man uppförde nationalparker. (Hyenstrand & Sporrang 1990, s.44)

Med den rationalisering och mekanisering av jordbruket som skett sedan 1950- talet började man se stenväggarna som hinder för ett effektivt jordbruk (*Biotopskydd –Allmänna råd 95:4 1995, s.58*). Detta gjorde att stora mängder stenvägg revs eller helt enkelt grävdes ner. Ibland var borttagandet motiverat men allt för ofta blev rivandet rutinmässigt vilket gick ut över både de natur- och kulturvärden som en stenvägg bär på. (Persson 2000, s.7) Idag är stenvägg mer eller mindre vanlig beroende på vart i landet du befinner dig. Detta beror förmodligen delvis på hur stora mängder som en gång byggts men även på hur uttalad rationaliseringen av jordbruket varit. Rationaliseringen gick troligtvis hårdast åt stenväggarna i de områden där odlingsjorden var bra och jordbruket var lönsammast. Småland, Blekinge och Öland är några av de landskap som fortfarande har en stor mängd stenvägg bevarade (Larsson & Öborn 1995, s.65).

Bild 7. Med hjälp av maskiner brukas stora ytor jordbruksmark idag.

Från 1950-talet fram till idag har det tidigare jordbruks- och industri-samhället sakta övergått till ett kommunikationssamhälle där över 80 % av befolkningen bor i städer, med en fortsatt avbefolkning av landets landsbygd. Den starka ekonomiska tillväxten i samhället och de växande internationella förbindelserna innebär en positiv ekonomisk utveckling, men bidrar samtidigt till att vi förlorar mer och mer av det gamla kulturlandskapet som för sin kvarlevnad är beroende av ett fortsatt brukande av marken. (Hyenstrand & Sporrang 1990, s.44-45)

De förändrade brukningsmetoderna i det rationaliserade jord- och skogsbruket benämns i Boverkets rapport *Hållbara städer och tätorter* som en motivering till behovet av grönytor i städerna, som förutom att fylla människans rekreationsbehov även ska vara en tillgång för det växt- och djurliv som hotas av rationaliseringen i jordbruket (2004, s.84-85). Det kan tyckas att det till en början hade varit bra att först värna om de stora naturtillgångar vi faktiskt har för rekreation innan dessa går förlorade och allt vi har är byggd stadsgrönska. Båda delar är viktig men jag tror inte att man helt kan ersätta den natur som förlorats genom rationaliseringen av jordbruket med parker. För att kunna bevara och värna om det kulturarv som landskapet besitter måste vi därför vara medvetna om hur våra handlingar påverkar landskapet och dess fortsatta utveckling

2.4. Stenmurens bevarandevärden

Eftersom upplevelsen av ett landskap avgränsas av den synliga vyn och inte av de administrativa gränserna (Antrop 2003, s.93) borde det vara viktigt att i bevarandearbetet utgå från ett helhetsperspektiv och inte enbart se till enskilda landskapselement. För att uppnå en helhetsbild är det av betydelse att skapa ett sammanhang mellan till exempel en stenmur och dess omgivande miljö. Upplevelsen av helheten blir således beroende av de olika delarna, precis som de är beroende av helheten. Parallellt med ett helhetstänk måste man därför se till de olika delarna och deras enskilda bevarandevärden.

Kulturhistoriska värden

Där stenmurarna fortfarande är ett inslag i vårt landskap besitter de ett stort värde för att ge en bild av landskapets kulturhistoria. Stenmurarna byggdes oftast som hägnader och som gränsmarkeringar mellan olika markslag och ägor (se bild 8). Detta gör att man än idag genom att studera stenmurarna kan skönja strukturen av en tidigare markanvändning, boskapsdrift och uppdelning mellan inägor och utmarker. (Magnusson 2003, s.20)

Ekologiska värden

All påverkan som människan har gjort på naturen har på olika sätt förändrat levnadsbetingelserna för växter och djur där vissa har gynnats medan andra har trängts undan (Emanuelsson mfl. 2002, s.38). Stenmurarna utgör en viktig biotop med gynnsamt mikroklimat för många växelvarma djur som insekter, ödlor och ormar. Förutom att stenmuren ofta tjänar som växtmiljö för bland annat olika mossor och lavar så främjar även de om våren solbelysta stenarna en tidig vårblomning. Detta gynnar i sin tur insekterna som även blir föda åt fåglar, grodor och fladdermöss. Stenmurarna har även en viktig funktion som spridningsvägar som kopplar ihop olika biotoper för såväl växter som djur, vilket bidrar till en större spridning och mångfald av växter och djur i landskapet. (Länsstyrelsen 3, elekt.)

Bild 8. Stenmuren tydliggör gränser.

Bild 9. Mossbklädd stenmur.

Bild 10. Liten stenmur i trädgård.

Bild 11. Nybyggd stenmur runt villatomt.

Estetiska värden

Förutom att stenmurens dragning i landskapet berättar om vår historia bidrar den även till en struktur och rumsindelning. Detta långsträckt element ger många gånger en tydlig uppdelning av ofta ganska stora ytor, vilket hjälper oss att orientera oss och lättare uppfatta gränser, bland annat mellan offentlig och privat mark (Magnusson 2003, s.24). Stenmurarna har alltså en funktion av att rama in och definiera landskapet. Stenmuren bjuder ofta på stora skönhetsvärden och ger oss en association till det pastorala beteslandskapet. Möjligen kan detta bero på att beteslandskap med omgärdande stenmurar ofta framställs i målningar och böcker som sådant. Kanske kan detta härledas till att miljöer med riklig tillgång på betesmark och åkermark förr innebar god levnadsmiljö för människan som då försörjde sig på jordbruket. Studier av hur människan uppfattar olika landskap, har visat att de miljöer som upplevs som vackra ofta också innebär en god livsmiljö för människan (Suneson 1993, s.80).

Stenmurens användning tycks mer och mer ha gått från att vara en funktionslösning i jordbruket till att bli ett estetiskt inslag i våra parker och trädgårdar (se bild 10). De byggs numera ofta som staket runt villatomter (se bild 11) och som inslag i stadsparker och torg.

Rekreativvärden

I takt med att fler och fler människor flyttar in till städerna ökar också naturens värde som rekreativ miljö. Den direkta närheten till naturen som tidigare fanns när fler bodde i mindre samhällen och ute på gårdar finns inte längre i samma omfattning. Glädjen av en rekreativmiljö ökar ofta med en stor variationsrikedom och med en tydlig förankring i en lokal kulturhistoria. (Rydberg & Aronsson, 2004 s.8 & 23) Stenmuren bidrar till en miljöns rekreativvärde då de både ger variation i landskapet och en koppling till kulturhistorien.

2.6. Organisation kring bevarandet av stensemurens landskap

Kulturminnesvård handlar om att värna om fysiska minnen från tidigare generationer medan kulturmiljövård handlar om att värna om landskapets helhet och dess sammanhang. (af Geijerstam 1998, s.16) Kulturminnesvården och kulturmiljövården i Sverige bygger på ett samspel mellan centrala, regionala och lokala myndigheter. Till hjälp har de lagar och riktlinjer att förhålla sig till och arbeta utefter som instrument för att bevara och skydda landskapet.

Europeiska landskapskonventionen

Europeiska landskapskonventionen är en överenskommelse som förhandlats fram genom Europarådet och som berör Europarådets medlemsländer. Den skapades med syftet att främja samarbetet kring landskapsfrågor inom Europas gränser. Genom denna överenskommelse vill man förbättra skyddet, förvaltningen och planeringen av det gemensamma europeiska landskapet och samtidigt stärka lokalsamhällets och allmänhetens medverkan i arbetet. Alla landskap som människor lever i innefattas av konventionen som definierar landskapet som en helhet och inte enbart som enskilda delar. Det är en helhet som ska ligga till grund för en god livsmiljö, biologisk mångfald och för näringslivsutveckling. Vid bevarandearbetet bör alla dessa faktorer med dess olika innebörd tas i beaktande. (RAÄ 4, elekt.)

Landskapet är enligt Landskapskonventionen ”ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer.” (RAÄ 4, elekt.)

Landskapskonventionen öppnades för underskrift år 2000, Sverige har än så länge bara skrivit under konventionen men inte ratificerat den. Med ratificering menas att landet i fråga tar till sig konventionens intentioner och riktlinjer och arbetar in dessa i den gällande lagstiftningen och politiken. Först efter att konventionen har ratificerats är den juridiskt bindande. Sverige har genom Riksantikvarieämbetet (se delen Riksantikvarieäm-

betet s.19) arbetat fram ett förslag på hur vi ska förhålla oss till konventionen, hur den kan införas i Sverige och vad i lagstiftningen som behöver ändras. (RAÄ 2, elekt.)

För att underlätta arbetet med att tolka och förstå det komplexa landskapet ska varje land som ratificerar konventionen bland annat kartlägga och värdera landskapet. Det finns olika metoder att göra detta på. En av metoderna som utvecklats heter *Landscape character assessment* (LCA) och grundar sig i att man delar upp landskapet efter olika karaktärer, egenskaper, landskapselement samt utmärkande särdrag. Att identifiera olika landskapstyper, analysera egenskaper, registrera förändringar och därefter värdera landskapet ska förhoppningsvis ge en grund för att lättare kunna ta beslut angående hanteringen av olika landskapsområden. (Sarlöv Herlin, föreläsning, muntl.)

Naturvårdsverket, Miljöbalken

Naturvårdsverket är Sveriges centrala miljömyndighet vilka samordnar miljöarbetet nationellt, inom EU och internationellt. (Regeringen 1, elekt.) De ska se till att miljöpolitiska mål genomförs och utvecklas, samt bistå med råd och kunskap till både regering och andra centrala, regionala och lokala myndigheter. Miljöbalken (SFS 1998:808) är deras centrala lagstiftning som de utvecklar och arbetar efter i arbetet med att skydda mark och vatten. Deras arbete går ut på att på olika sätt skydda och värna om vår natur. (Naturvårdsverket 1, elekt.)

Biotopskyddet

Biotopskyddet omfattar mindre mark- eller vattenområden som utgör livsmiljö för hotade djur- eller växtarter. (SFS 1998:808, 11§) Det vanligaste skyddet som Miljöbalken ger när det gäller att skydda landskapselement som en stenmur är därav biotopskyddet, vilket

syftar till att skydda så väl den livsmiljö som dessa element kan utgöra som till att skydda dess kulturvärde. Biotopskyddet gäller bara för stenmurar om de ligger på eller i anslutning till jordbruksmark, det vill säga åker, äng eller betesmark. (*Biotopskydd – allmänna råd 95:4* 1995, s.14). Grundreglerna i Miljöbalken säger att man är skyldig att känna till det som berör en i Miljöbalken. Markägare har därför en plikt att förhålla sig till dessa regler och ansöka om dispens från Länsstyrelsen innan ingrepp kan göras på en stenmur som ligger på dennes ägor. Det kan vara ingrepp som att göra ett hål i en mur eller riva den för att till exempel öka framkomligheten. (Aurelius, muntl.)

Biotopskyddet skyddar alltså en stenmur genom att den hindrar att man som markägare river eller skadar en mur på annat vis. Det finns dock några brister i detta lagskydd som jag ser det. Biotopskyddet rör nämligen endast stenmurar i eller i anslutning till jordbruksmark men inte tomt- eller skogsmark. Lagskyddet är alltså inget heltäckande skydd för en stenmur.

Kulturresevat

Det har tillkommit en paragraf i Miljöbalken som behandlar den relativt nya företeelsen av att skapa kulturresevat. Kulturresevaten syftar till att skydda och bevara en helhetsmiljö som utgörs av både natur- och kulturvärden i form av mark och bebyggelse. Det kan vara miljöer som innehåller viktiga landskapselement och som länge har präglats av äldre tiders brukningsformer. (Lange 2002, s.38-40) Inom kulturresevaten sätts olika skydds föreskrifter upp vilka rör bland annat stenmurar, byggnader, mark och skötsel mm (Westerlind, muntl.). Bildandet av kulturresevat kan därför ge ett visst skydd till en stenmur som ligger inom ett kulturresevatsområde.

Genom överenskommelser med berörda markägare och övriga intressenter vill man med bildandet av kulturresevat visa på goda exempel av hur skyddande av kulturmiljö kan gå till. Tanken är inte att kulturresevaten ska konkurrera med övriga skyddsinstrument, utan vara ett alternativ som engagerar och väcker intresse för kulturmiljö. (Lange 2002, s.38-40) Det är Länsstyrelsen eller kommunen som beslutar om ett kulturresevat ska inrättas, vilket alltid ska ske i samarbete med markägaren. Markägaren behåller rätten till marken och kan i viss mån även erhålla en ekonomisk kompensation. (RAÄ 3, elekt.) Ett kulturresevat ska alltså inte inskränka på tidigare verksamhet och ge upphov till förluster, utan ett bildande av kulturresevat ska snarare öka värdet av miljön som bland annat får ett ökat turism- och rekreationsvärde. (Skärbäck 2002 s.67)

Miljökonsekvensbeskrivning

Miljöbalken innehåller även bestämmelser om upprättandet av så kallade Miljökonsekvensbeskrivningar (MKB) vilket är en bedömning av vilka effekter ett visst beslut om förändring kan få för miljön. Miljöbalken säger att en exploator eller verksamhetsutövare är skyldig att utföra en MKB innan beslut fattas. Detta ska om möjligt hindra att värdefull natur- och kulturmiljö tar skada vid exploatering. När det gäller hanterandet av kulturmiljövärden i MKB är det Riksantikvarieämbetet som jobbar med att utveckla detta. (RAÄ 7, elekt.)

En miljökonsekvensbeskrivning ger inget juridiskt skydd för en stenmur, men kan förtydliga dess värde på en plats. Den ger på så vis ett visst skydd i form av ett uppmärksammande, vilket den får genom att MKB lyfter fram stenmurens betydelse i landskapet som bärare av stora natur- eller kulturvärden. (Westerlind, muntl.) Detta kan sedan förhoppningsvis få exploitörer att ta fler beslut om stenmurars bevarande.

Jordbruksverket, Miljöersättningar

Jordbruksverket är expertmyndigheten inom jordbruks- och livsmedelsfrågor och är verksamma under regeringen. Tillsammans med andra myndigheter delar Jordbruksverket ansvaret för att stärka och bevara den biologiska mångfalden i odlingslandskapet, samt att bevara värdefulla natur- och kulturmiljöer. Detta kan vara miljöer eller delar av miljöer som till exempel naturbetesmarker och stengärdesgårdar. För att bevara dessa miljöer och element jobbar Jordbruksverket med miljöersättningar (se Kulturmiljöersättning s.21). (Jordbruksverket 1, elekt.)

Arbetet med miljöersättningarna är ett steg mot att uppnå ett av de 16 miljö kvalitetsmål som Riksdagen satt upp för Sverige. Dessa mål beskriver vart det är tänkt att miljöarbetet ska nå. Detta ska på så sätt hjälpa Sverige att uppnå ett ekologiskt hållbart samhälle. Ett av dessa miljömål är *Ett rikt odlingslandskap* som bland annat behandlar just vikten av att bevara den biologiska mångfalden och kulturmiljövärdena. Detta miljömål innehåller flera delmål, där delmål tre innebär att mängden kulturbärande landskapselement som omfattas av miljöstödet *Natur- och kulturmiljöer i odlingslandskapet* eller liknande ersättning ska öka. Jordbruksverket är den ansvariga myndigheten för miljömålet *Ett rikt odlingslandskap* men Länsstyrelserna anpassar miljömålen till de regionala förhållandena, så att de ska vara möjliga att uppnå. (Jordbruksverket 3, elekt.)

Skogsstyrelsen, Skogsvårdslagens hänsynsregler

Skogsstyrelsen är Sveriges centrala myndighet för skogsfrågor. I skogsmark finns det inga lagar som skyddar, men det finns ett antal hänsynsregler för vård av natur- och kulturmiljöer som satts upp av Skogsstyrelsen. Dessa ingår i Skogsvårdslagen (SFS 1979:429) och säger att skador till följd av skogsbruksåtgärder ska undvikas eller begränsas i och vid hänsynskrävande biotoper och värdefulla kulturmiljöer.

Detta skydd hämmas dock av begränsningen om intrång som säger att föreskrifterna om skydd gäller i den mån de inte avsevärt försvårar pågående markanvändning. (Aronsson 2002, s.63)

Enligt hänsynsreglerna ska man ta hänsyn till värdefulla biotoper och kulturmiljöer vilket stenmurar kan utgöra. Även om detta som sagt endast är hänsynsregler och inte kan hindra en skogsägare från att riva gamla stengärdesgårdar i skogen så upplevs det idag som att många skogsägare tar hänsyn till dem och jobbar för att förbättra skogsbruket. Skogsstyrelsen har också tillsammans med bland annat Riksantikvarieämbetet och Länsstyrelsen sedan 1995 jobbat med ett projekt som kallas *Skog och Historia* vilket syftar till att uppnå ett "heltäckande" kunskapsunderlag rörande skogens kulturmiljövärden samt att höja kunskapen om skogens kulturminnen. (Aronsson 2002, s.64)

Riksantikvarieämbetet, Kulturminneslagen i landet

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är en central statlig myndighet som arbetar för kulturmiljö och kulturarv i Sverige. De verkar för att på bästa sätt vårda och skydda fornlämningar och andra historiska spår i vårt landskap. (RAÄ 1, elekt.). Riksantikvarieämbetet har hand om kulturminnesvården i landet som helhet och till dess hjälp har de framför allt kulturminneslagen (SFS 1988:950) som bland annat skyddar och reglerar hur man hanterar fornminnen, ortnamn, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen. Fornminnen är fasta fornlämningar och fornynd, det vill säga lämningar efter människors verksamhet under forna tider. Det kan även vara vissa naturbildningar som är knutna till sägner, märkliga historiska minnen eller ålderdomliga bruk. (RAÄ 5, elekt.) Ansvaret för att skydda och vårda fornminnen ska enligt lagen delas av alla.

I kulturminneslagens första kapitel, *Inledande bestämmelser* kan man läsa:

”1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.”

En stenmur som avgränsar en kyrkogård skyddas av kulturminneslagen (Westerlind, muntl.), men om en stenmur med annan funktion eller sammanhang ska skyddas måste den klassas som fornminne eller byggnadsminne vilket inte är så vanligt. En stenmur kan klassas som fornlämning om den utgör en i den specifika regionen ovanligt inslag, till exempel som en del av den sista kvarvarande fägatan (drivningsväg för boskap) eller om den utgör en gräns mellan äldre gärdesindelning. Det är även möjligt att en stenmur skulle skyddas av Kulturminneslagen som en del av en särskilt utpekad miljö likt till exempel Övedskloster. Det finns dock inte något känt fall där man varit tvungen att gå in och skydda stenmurar i en sådan miljö. Detta beror antagligen på att de som en del av den särskilda miljön har ett stort bevarandevärde ändå. (Nerius, muntl.)

Länsstyrelsen, Kulturminneslagen i länet

Länsstyrelsen är statliga myndigheter som har hand om de övergripande intressena i det enskilda länet. Ett av de ämnesområden som Länsstyrelsen arbetar med är kulturmiljö. När det gäller kulturmiljö så har Länsstyrelsen genom Kulturmiljöenheten ansvar för tillsynen över kulturminnesvården i länet. De ska även kontrollera att Kulturminneslagen (SFS 1988:950) efterföljs, ge tillstånd för diverse ingrepp samt råd och information. I kulturmiljöavseende ansvarar Länsstyrelsen för att skydda, vårda och informera om fornlämningar, byggnader och bebyggelsemiljöer, kyrkor

och kyrkogårdar, industrihistoriska platser och kulturlandskap. (Länsstyrelsen 2, elekt.) Till sin hjälp har de förutom Kulturminneslagen även Miljöbalken och Plan- och bygglagen, vilka är lagstiftningar som Länsstyrelsen är beslutande myndighet för (Blomkvist 1990, s.166-167) De kan även ge bidrag för vård av olika kulturmiljöer och kulturminnen samt utse byggnadsminnen. (Länsstyrelsen 2, elekt.) Länsstyrelsen är även beslutsfattande myndighet gällande de miljöersättningar (se Kulturmiljöersättning s.21) som kan sökas för att vårda specifika kulturmiljöer och landskapselement i odlingslandskapet.

Kommunen, Plan- & bygglagen

Den enskilda kommunen har det lokala avgörandet kring hur mark och vattenresurserna ska användas, därför är den fysiska planeringen och kulturmiljövården främst en kommunal angelägenhet. Idag finns det en speciell kultur nämnd i nästan alla landets kommuner, vilka har ansvar för den kulturvårdande verksamheten. Hur de bedriver verksamheten varierar från kommun till kommun. (Schnell 1990, s.154) Kommunen jobbar med kulturmiljöfrågorna utifrån Plan- och bygglagen, PBL (SFS 1987:10) vilken reglerar användandet av mark- och vattenområden samt utvecklingen av den byggda miljön. (RAÄ 5, elekt.)

Ska större förändringar utföras i kulturlandskapet ska enligt PBL en detaljplan upprättas. Den ska berätta vad, var och hur det är tillåtet att bygga i området. Detaljplanen reglerar alltså rätten till byggandet och kan på så vis skydda markens utformning. Kommunens politiker kan fatta beslut om införandet av skyddsbestämmelser i detaljplanen för att skydda kulturhistoriska värden, vilka värdefulla stenmurar kan inräknas i. Vid upprättandet av detaljplaner som har betydande miljöpåverkan säger PBL att en miljökonsekvensbeskrivning ska göras, vilken ytterligare kan belysa värdet av en stenmurs bevarande för natur- och kulturmiljö (se Miljökonsekvensbeskrivning s.18). (Westerlind, muntl.)

2.6. Stenmurens bevarandeprocess

De flesta element i kulturlandskapet skyddas idag genom de olika lagar och föreskrifter som nämnts tidigare. När det handlar om vardagliga element som till exempel stengärdesgårdar och åkerholmar, som normalt inte klassas som fornminnen skyddas dessa främst genom Biotopskyddet. Detta är en del av Miljöbalken som har till syfte att skydda de speciella biotoper som dessa element eller miljöer kan utgöra. Det finns dock inga lagar som säger att man som markägare är skyldig att aktivt sköta en stenmur för att bevara den som kulturminne och hur detta ska gå till. Vårdandet av stenmurar på privatägd odlingsmark understöds därför idag ofta av miljöersättningar som syftar till att uppmuntra vårdande i form av bland annat bortröjning av igenväxning. I grunden handlar det om att markägaren måste ta egna initiativ för att sköta om stenmurarna, vilket oftast måste grunda sig i ett eget intresse, samtidigt kan kanske en ersättning hjälpa bevarandeprocessen en bit på vägen (Karlberg, muntl.).

Kulturmiljöersättning

Mot ett åtagande att vårda sina landskapselement (värdefulla lämningar och miljöer) kan en jordbrukare idag få rätt till en så kallad miljöersättning för natur- och kulturmiljöer i odlingslandskapet. Detta är en av flera miljöersättningar som man som markbrukare kan få för att på olika sätt vårda och utveckla Sveriges odlingslandskap. Ersättningarna delas ut i syfte om att komma ett steg närmare de miljö kvalitetsmål som Sverige satt upp. Miljöersättningarna består av EU-medel som delas ut av Jordbruksverket, men regleras av Länsstyrelsen som fattar beslut om beviljande och kontrollerar att åtagandet utförts. (*Miljöersättningar 2007*, 2007, s.4) Syftet med denna natur- och kulturmiljöersättning är att bevara och synliggöra spår från tidigare generationers odlarhistoria och markanvändning. Detta ska göras med en intention om att samtidigt bevara biologiskt viktiga småbiotoper och livsmiljöer för växt- och djurarter som kan finnas i och i anslutning till åkermarken. (*Miljöersättningar 2007*, 2007, s.41) För att få rätt till den här ersättningen finns det bestämda krav som måste levas upp till, vissa är specifika för olika element andra är generella. I stort

handlar det om att den som söker ersättningen är den som brukar marken och att man sköter och bevarar alla element som inräknas i stödet och som ligger i åtagandeenheten. Elementen som ersättningen söks för ska ligga i eller i anslutning till åkermark och ha tillkommit före 1940. Detta beror på att det framförallt var efter 1940 som de stora förändringarna skedde inom jordbruket, med den mekanisering och rationalisering som lett till det utseende vi har på odlingslandskapet idag. De landskapselement som omfattas av denna miljöersättning är bland annat stenmurar, fägator, åkerholmar, odlingsrösen, och läplanteringar med flera. (*Hålla i hävd*, 2007, s.1-5)

Bild 12. Stenmur i skogsmark.

Bild 13. Stenmur i åkermark.

Natur- och kulturmiljöersättningen är ett hjälpmedel för att värna om och dokumentera historien i jordbrukslandskapet. Idag är denna ersättning begränsad till landskapselement som ligger i eller i anslutning till åkermark, det kan handla om till exempel brukningsvägar, alléer, fasta fornlämningar, stenmurar med flera. Detta gör det svårare för brukare i skogs- och mellanbygd att få tillgång till stödet, då det inte finns lika mycket åkermark som innehåller dessa landskapselement (*Natur & kulturmiljöstöd i Västmanlands län*, 2005, s.4), samtidigt så måste den totala ersättningen för åtagande komma upp i minst 1000 kr för att det ska betalas ut. (*Miljöersättningar 2007*, 2007, s.41) Stenmurar bidrar till en biologisk mångfald och är upplevelsemässigt värdefulla inslag även i skogsmark, men trots detta finns det idag ingen miljöersättning som talar för vikten av att värna om stenmurar även i skogen.

Bevarandet är beroende av skötseln men skötseln är inget tvång. Detta gör att det aktiva bevarandet alltså är ett frivilligt åtagande, som mer eller mindre baseras på den enskildes intressen. Landskapet och dess värden benämns ofta som en gemensam tillgång och ett gemensamt ansvar. Med tanke på detta anser jag att bevarandet av våra natur- och kulturvärden snarare borde likställas med ett ansvar och en skyldighet för var och en, inte endast på myndighetsnivå.

I arbetet med att ratificera landskapskonventionen tar verksamma inom RAÄ (Riksantikvarieämbetet) upp vikten av bevarandet av en helhet i landskapet. Miljöersättningarna ses då inte som någon framtidslösning för ett hållbart storskaligt bevarande. Det finns förhoppningar om att det i framtiden istället kommer att löna sig att bedriva landskapsvård och att man som jordbrukare genom det kan skapa ett varumärke för att marknadsföra sin jordbruksproduktion. Detta grundar sig i att fler konsumenter idag efterfrågar ekologiska varor och i allmänhet har ett större miljötankande (Moström, muntl.)

Kontroll av miljöersättningen ”Natur och kulturmiljöer i odlingslandskapet”

För att se så att miljöersättningens krav verkligen uppfylls gör Länsstyrelsen årligen slumpvisa kontroller av de gårdar som åtagit sig att sköta sina landskapselement. Fredagen den 22 februari fick jag följa med Helena Karlberg, en kontrollant från Länsstyrelsen i Skåne till en gård en bit utanför Båstad.

Med hjälp av en karta där samtliga berörda landskapselement är utmarkerade, går kontrollanten runt på åtagandeenheten/enheterna och tittar så att alla elementen blivit skötta enligt de olika delarnas specifika krav. Han eller hon för hela tiden anteckningar enligt ett protokoll. Där noteras det om allt är okej eller om det finns något som brukaren måste åtgärda, eller rent av på grund av bristande skötsel kommer få minskad ersättning för. Det handlar hela tiden om att göra egna bedömningar om vad som är okej eller inte, vilket ibland kan vara svårt. (Karlberg, muntl.)

Under kontrollen granskas om brukaren har hållit efter buskar och träd av igenväxningskaraktär på landskapselementen och dess renar (kant mot åker, dike, väg el dyl.). Träd och buskar som har haft betydelse i den äldre markanvändningen och som inte riskerar att skada kulturmiljövärdena får lämnas kvar (se bild 15), det kan till exempel vara träd som är äldre än muren eller så gamla att de inte blir större. De ska även titta efter så att det inte finns några upplag och avfall på landskapselementen eller dess renar. Förutom dessa grundkrav har alla element vissa specifika skötselkrav som ska uppfyllas. (Hålla i hävd, 2007, s.17)

När det gäller stenmurar ska brukaren:

- o Åtgärda eventuella skador som uppkommit under året.
- o Underhålla eventuella grindar. (*Miljöersättningar 2007, 2007, s.42*)
- o Ta bort växtlighet som brett ut sig på grund av utebliven skötsel. Det kan vara mindre buskvegetation men det kan också vara större träd som med sin stam eller rötter riskerar att skada stenmuren, (står trädet mitt i muren ska det kapas i höjd med denna). (*Hålla i hävd, 2007 s.17*)

Bild 14. Helena Karlberg kontrollerar stenmur i miljöersättningsåtagande.

Bild 15. Stenmur och hamlade askar.

Bild 16. Stenmur i ägo gräns.

Bild 17. Igenväxt stenmur.

Åtagandet gäller alltid en femårs period, då brukaren åtar sig att årligen vidta nödvändiga skötselåtgärder. Detta kan göra att bedömningen av igenväxning kan bli svår, då det är svårt att se om befintlig tillväxt skett efter senaste röjningen eller om det inte röjts alls (se bild 17). (Karlberg, muntl.)

När det gäller stenmurar åtar brukaren sig bland annat att i händelse av ras bygga upp muren igen, men kravet gäller inte om muren rasat innan brukaren gick in i avtalet, vilket gör att det kan vara svårt att säkert säga när raset faktiskt skett. (Karlberg, muntl.) En sådan typ av bedömning hade antagligen underlättats om en inventering gjorts vid åtagandets start, vilket dock aldrig görs. Stenmurarna uppfördes förr ofta som gränsmarkering mellan olika ägor, om stenmuren ligger mitt i en gräns är man som brukare endast skyldig att hålla efter muren på den egna sidan (se bild 16). För att skötseln i sådana situationer ska bli optimal krävs det att båda markägarna vårdar sin sida. Om detta inte sker kan rötter från den icke röjda sidan växa in och skada muren. (*Hålla i hävd*, 2007, s.35) Med tanke på detta kan ett samarbete med de angränsande markägarna vara eftersträfvansvärt. Det kan kanske handla om att en av markägarna efter överenskommelse åtar sig att vårda och undanröja igenväxning från båda sidor.

Markägaren hade på den här gården enligt Helena skött åtagandet mycket väl. I många fall är dessa miljöstödet ett nödvändigt tillskott till ekonomin för en jordbrukare. Detta gör att många söker stöden trots att intresset för skötseln inte är så stort, detta gör i sin tur att långt ifrån alla gårdar/åtagandeenheter når önskat resultat. (Karlberg, muntl.)

När det gäller miljöersättningen *Natur- och kulturmiljöer i odlingslandskapet* kan jag se att det finns vissa brister för att man ska få ett så bra resultat som möjligt. Syftet med denna miljöersättning ska enligt jordbruksverkets föreskrifter vara att synliggöra och bevara landskapselementens natur- och kulturvärden. Som det är idag så kan en stenmur som ligger i en ägo gräns bli skött på ena sidan medan den andra är övervuxen.

Min åsikt är att detta varken synliggör eller bevarar då den kvarvarande vegetationen skymmer stenvuren samtidigt som den till slut även kan orsaka att stenvuren rasar.

Det kan i arbetet med denna miljöersättning även vara svårt att veta vilket av natur- eller kulturvärdena som är viktigast att prioritera. Enligt ersättning ska båda tas hänsyn till men ibland kan dessa vara svåra att kombinera. Det kan till exempel vara situationer där ett träd vuxit upp i en stenvur och därmed utgör ett hot för stenvurens kulturvärden, samtidigt som just detta träd är en viktig levnadsmiljö för en speciell djur- eller växtart. Vilket värde ska prioriteras i ett sådant läge? Dessutom tror jag att det förutom natur- och kulturvärden även kan handla om att bevara de estetiska värdena. Kanske är det ibland motiverat att till exempel bevara träd som växer på en gravhög bara för att de tillsammans utgör en del av en tilltalande miljö att vistas i. Att se till de estetiska värdena kan således vara ett steg mot att främja kulturlandskapets rekreativsvärde.

Något som jag tror bör utvecklas för att man ska nå ett bättre helhetsbevarande och en bättre fungerande miljöersättning är arbetet med bevarandeplaner för landskapet i helhet. Dessa bör givetvis beröra långt fler faktorer än kulturella, ekologiska och estetiska. Det kan handla om att man från kommun och länsstyrelse går in och gör bedömningar om vilket värde som ska prioriteras i det aktuella området och att det utefter detta sedan sätts upp specifika skötselplaner. Med tydligare mål kan man förhoppningsvis även med miljöersättningarna uppnå ett bättre helhetsresultat. Det positiva med bevarandearbetet idag som jag ser det är att man nu börjat jobba mer och mer efter ett helhetstänkande gällande landskapet. Vi verkar stå i ett vägskaft i Sverige när det handlar om landskapsfrågor. I och med den kommande ratificeringen av Europeiska landskapskonventionen kommer utvecklingen förhoppningsvis att gå ännu mer framåt och kanske kommer det därmed också så småningom att utvecklas nya och förbättrade metoder att både hantera kulturlandskapet som helhet och som del.

3. Avslutande diskussion

Genom att studera stenvuren som en del i landskapet har jag fått en bättre bild av hur man jobbar med bevarandet av kulturlandskapet även i en större skala. Landskapselementen är delar av en helhet, vilket gör att bevarandet av dessa även rör en större bevarandefråga. Som ett led i uppsatsarbetet har jag därför funderat över hur man som landskapsarkitekt kan påverka bevarandet.

Idag försöker man hela tiden jobba efter ett långsiktigt hållbart samhälle och i detta sammanhang verkar det som att det idag finnas en större medvetenhet om att skydda och värna om både naturliga och kulturella miljöer. Därav är det viktigt att det finns en bred bemanning med många olika kompetenser som kan driva dessa frågor framåt. Jag tror därför att landskapsarkitekten kan ha en väldigt stor roll i bevarandearbetet. Detta grundar jag i att vi kan jobba inom en väldigt bred arbetsmarknad och därmed också kan beröra ämnet från många olika håll. Vi kan till exempel jobba med planeringsfrågor på såväl lokal, regional och nationell nivå där man hela tiden förhåller sig till landskapet och dess kvalitéer. Även inom de mer traditionella gestaltande arbetsuppgifterna kan man som landskapsarkitekt göra detaljplaner som tar olika mycket hänsyn till natur- och kulturvärden i landskapet.

Jag började mitt arbete med föreställningen om att man som markägare ägde rätten att göra vad man vill med en stenvur. Under arbetets gång har jag förstått att så inte är fallet. Det finns sätt att skydda en stenvur genom lag, men samtidigt har jag också insett att bevarandet handlar om så mycket mer. Bevarandet är nämligen beroende av en hävd och skötsel och för att bevarandet ska bli hållbart måste det finnas ett grundläggande behov och en lönsamhet i arbetet. Detta är dock faktorer som styrs av en mycket större samhällsfråga rörande bland annat ekonomi, politik och planering. Den landskapsbild som vi försöker bevara och eftersträva är ett resultat av människans behov. Precis som vi gör nu och alltid har gjort kommer vi även i framtiden att utnyttja jordens resurser för vår försörjning. Det handlar bara om på vilket sätt vi gör detta och med vilka

metoder. Därför tror jag att grunden till ett i längden hållbart bevarande ligger i en god samhällsplanering. Som landskapsarkitekt kan man genom att representera landskapet ha en mycket stor bidragande roll i denna planering. Vid ett fortsatt uppsatsarbete hade jag därför som ett led i detta antagligen försökt sätta mig in vad samhällsplanering innebär och hur denna process går till.

Genom arbetet med denna uppsats har jag förstått att det inte finns något lätt svar på hur man ska hantera frågan om bevarandet. Samhällets utveckling är en oundviklig process som får en att tänka på att vi som lever nu varken är först eller sist att bruka denna jord. All påverkan vi gör på landskapet kommer att lämna spår till framtiden på ett eller annat sätt, så även om bevarandet rör en större samhällsfråga som handlar om en helhet så kan alla genom att vårda och sköta en liten del bidra till en i det stora hela mer varierad landskapsbild.

Allt bevarandearbete drivs av mänskliga värderingar, vad är värt att bevara och varför är detta värt att bevara? Det är frågor vi alla måste ställa oss för att kunna få ett så bra bevarandearbete som möjligt, men det som är viktigast är att vi faktiskt tar ett aktivt steg för att bevara det vi anser är viktigt att bevara.

4. Bildförteckning

Bild 5 sid. 12, Fägata. ur Persson, T. (2000) *Sten på sten* s.29. med tillåtelse av författaren.

Bild 6 sid. 13, Stenbrytning (Stenbrytning 1911 i Påbo) med tillåtelse av Barbro Kilén Gällstads Hembygdsförening.

Övriga bilder i uppsatsen består av egentagna foton och skisser. Skisserna på sid. 11 är egna skisser skissade utifrån beskrivning av stenmurstyper i Magnusson, A-C (2003).

5. Källförteckning

Otryckta källor

Muntliga källor:

Aurelius, Sara. Lantbruksavdelningen, Länsstyrelsen Skåne, (telefonintervju, jan 2008)

Karlberg, Helena. Kontrollant av miljöersättningar, Länsstyrelsen i Skåne (samtal i samband med kontroll av miljöersättning, feb 2008)

Moström, Jerker. Samhällsavdelningen RAÄ (telefonintervju mars 2008)

Nerius, Sven. Kulturmiljösektionen, Länsstyrelsen i Skåne (telefonintervju, mars 2008)

Sarlöv Herlin, Ingrid. Område landskapsarkitektur LTJ-fakulteten, SLU Alnarp (samtal mars 2008 och föreläsning om landskapskaraktärer ht 2007 Alnarp)

Westerlind, Ann Marie. Kulturmiljöavdelningen RAÄ (telefonintervju, mars 2008)

Elektroniska källor:

Naturvårdsverket

1: Om oss, 2008-04-03

www.naturvardsverket.se/sv/Nedre-meny/Om-oss/

RAÄ (Riksantikvarieämbetet)

1: Vårt uppdrag, 2008-01-15

www.raa.se/cms/extern/vart_oppdrag/vart_oppdrag.html

2: Europeiska landskapskonventionen, 2008-02-12

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/europeiska_landskapskonventionen.html

3: Kulturresevat.2008-04-03

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/kulturresevat.html

4: Rapport ”Förslag till genomförande av den europeiska landskapskonventionen i Sverige –slutredovisning av regeringsuppdrag”, 2008-01-15

http://www.raa.se/publicerat/rapp2008_1.pdf

5: Lagar och ansvar, 2008-01-15

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/lagar_och_ansvar.html

6: Arkeologi och fornlämningar, 2008-01-15

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/arkeologi_och_fornlamningar.html

7: Miljökonsekvensbeskrivningar, 2008-03-31

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/miljokonsekvensbeskrivningar.html

Jordbruksverket, 2008-03-12

1: Om jordbruksverket

www.sjv.se/omjordbruksverket

2: Natur och kulturvården

www.sjv.se/amnesomraden/vaxtmiljovatten/naturochkulturvarden

3: Miljökvalitetsmålet ”Ett rikt odlingslandskap”

www.sjv.se/amnesomraden/vaxtmiljovatten/naturochkulturvarden/miljokvalitetsmaletetrikodlingslandskap

Skogsstyrelsen, 2008-03-17

1: Lagen, Skogsvårdslagen, natur.- och kulturmiljövård

<http://www.skogsstyrelsen.se/episerver4/templates/SNormalPage.aspx?id=38132>

Länsstyrelsen, 2008-03-31

1: Om Länsstyrelsen

www.lst.se/lst/Om_Lansstyrelsen

2: Skåne, kulturmiljö

www.m.lst.se/m/amnen/Kulturmiljo/kulturmiljo_verksamhet.htm

3: Blekinge, Stenmurar 2008-02-14

www.k.lst.se/lstweb/Common/Templates/NormalPages.aspx

Regeringen, 2008-03-31

1: Miljödepartementet, Myndigheter, Naturvårdsverket

www.regeringen.se/sb/d/1471/a/17410

2: Kultur och mediefrågor (Definition av kulturarv och kulturmiljö)

<http://www.regeringen.se/sb/d/6425#content>

SAOB (Svenska akademins ordbok) www.saob.se, 2008-03-17

Uppslagsord:

- stengärdesgård

- kulturlandskap

Tryckta källor:

- Antrop, M. (2003). *The Role of cultural values in modern landscapes*. I Pa-lang, H. & Fry, G. (red.) *Landscape interfaces – Cultural heritage in changing landscapes*. Kluwer academic publisher. The Netherlands.
- Aronsson, M. (2002). *Skog och historia - Skoglig idé som blev framgångsprojekt*. I Mannerheim, Y. (red.) *Kulturmiljövård*. Riksantikvarieämbetet, 2002:2 .Stockholm.
- Biotopskydd - Allmänna råd 95:4* (1995). Naturvårdsverket. Stockholm.
- Blomkvist, N. (1990). *Att läsa historien i landskapet*. I Blomkvist, N. (red.) *Kulturmiljö- Historien i landskapet*. Utbildningsradion. Stockholm.
- Emanuelsson, U. Bergendorff, C. Billqvist, M. Carlsson, B. Lewan, N. (2002). *Det skånska kulturlandskapet*. Naturskyddsföreningen. Lund.
- af Geijerstam, J. (1998). *Miljön som minne –Att göra historien levande i kulturlandskapet*. Riksantikvarieämbetet 1998. Stockholm.
- Gustafsson, J-E. (2002). *Hägnader och stängsel i kulturlandskapet*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Howard, P. (2003). *Heritage -Management, Interpretation, Identity*. MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall. Great Britain.
- Hyenstrand, Å & Sporrang, U. (1990). *Att studera kulturmiljöer*. I Blomkvist, N. (red.) *Kulturmiljö- Historien i landskapet*. Utbildningsradion. Stockholm.
- Hålla i hävd - Kulturmiljöersättning i landsbygdsprogrammet 2007-2013*. (2007). Länsstyrelsen i Jönköpings län.
- Hållbara städer och tätorter i Sverige –förslag till strategi* (2004). Boverket. Karlskrona.
- Lange, U. (2002). *Vem vill ha ett kulturlandskap*. I Mannerheim, Y. (red.) *Kulturmiljövård*. Riksantikvarieämbetet, 2002:2 .Stockholm.
- Larsson, E-L. & Öborn, G. (1995). *På upptäcktsfärd i kulturlandskapet*. Institutionen för tillämpad miljövetenskap. Göteborgs universitet. Göteborg.
- Magnusson, A-C. (2003). *Stenmurar på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län.
- Miljöersättningar 2007* (2007). Jordbruksverket. Jönköping.
- Natur- och kulturmiljöstöd i Västmanlands län. Enkätundersökning bland brukare med natur- och kulturmiljöstöd 2004* (2005). Länsstyrelsen Västmanlands län, kulturmiljöenheten. Ingår i rapportserie 2005:13.
- Persson, T. (2000). *Sten på sten –råd om kallmurar*. Blekinge Museum. Karlskrona.
- Rydberg, D. & Aronsson, M. (2004). *Vår tätortsnära natur- en bok om förvaltning och skötsel*. Skogsstyrelsen. Jönköping.
- Schnell, J-B. (1990). *Hur kan vi skydda och vårda våra kulturmiljöer*. I Blomkvist, N. (red.) *Kulturmiljö- Historien i landskapet*. Utbildningsradion. Stockholm.
- Skärbäck, E. (2002). *Kulturresevat och styrinstrument*. I Peterson, A (red.) *Begreppet kulturresevat - En förutsättningslös diskussion kring begreppet och dess landskapliga implikationer i Skåne*. Rapport 02:7 SLU, Institutionen för landskapsplanering. Alnarp.
- Sunesson, T. (1993). *Det estetiska kulturarvet i dagens och morgondagens jordbrukslandskap*. I Myrdal, J & Sporrang, U. (red.) *Det svenska jordbrukslandskapet inför 2000-talet- Bevaras eller försvinna?*. Nordiska museet. Stockholm.